

המושב בישראל – תמורות באידאולוגיה ובשימושי

הקרקע בשנים האחרונות

אלון גלבמן

מאז שנות השמונים חלים שינויים גדולים ומשמעותיים במבנה הכלכלי-החברתי והפיסי של המושבים בישראל. תמורות אלה נוצרו בקצב מהיר והן תוצאה של גורמים כלכליים-טכנולוגיים, משברים כספיים, ושינויים בתפיסות חברתיות. שינויים אלה באים לידי ביטוי בעיקר באבדן האידאולוגיה של המושב כפי שזו נוסחה בעקרונות המושב שגובשו בשנות השלושים ואשר עודכנו בהמשך, ובתמורות גדולות בגישה לשימושי הקרקע של המושב.

במחקרה של אפלכאום¹ נמצא, כי עד ל-1978 הצליח מושב העובדים לשמור במידה רבה על ציונו המקורי. אבל על-פי מחקרים שנעשו החל משנות השמונים, חלו תמורות גדולות במושבים והתרחקות מעקרונותיו של מושב העובדים. תהליכים של תמורות ושינויים בסקטור הכפרי אינם בלעדיים לישראל; גם במדינות אחרות כמו ארצות-הברית² ובריטניה³ חלו שינויים במבנה המשקים המשפחתיים.

חלקו הראשון של המאמר מציג את תמצית העקרונות הבסיסיים של המושב; בהמשכו נבחנת מידת תקפות עקרונות אלו כיום לאור השינויים המתחוללים, תוך שימת לב לשינוי האידאולוגי שהתרחש ולאופן שבו הוא ניכר בשימושי הקרקע של המושב. המאמר מתבסס על ספרות שפורסמה בנושא התמורות במושבים, תוך ניסיון לבחון את התהליכים, לא מפרספקטיבה של שינוי כלכלי או חברתי זה או אחר – כי אם מתוך פרספקטיבה כללית, המתייחסת ומצביעה על התרחקות מן העקרונות אשר היוו במשך עשרות שנים אידאולוגיה איתנה לקיום המושב, וכפי שהדבר ניכר בשינוי מערך שימושי הקרקע במושבים.

העקרונות של מושב העובדים בישראל

המושב, כפי שהוגדר בראשיתו, הוא יישוב כפרי של בעלי משקים עצמאיים קטנים, המושתת על עקרונות של אדמה לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית ושיתוף בקניית מצרכים ושיווק התוצרת.

- 1 אפלכאום, ל' (1986). הגירת משמחות עירוניות למושבים בישראל 1968-1978, רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- 2 Hart, J. F. (1987). "The persistence of the family farming areas", *Journal of Geography*, pp. 198-203; Vogeler, I. (1981). *The Myth of the Family Farm*, Boulder, Westview Press.
- 3 Gasson, R. (1987). "Family Farming in Britain", in: Galeski, B., Wilkening, E. (eds.), *Family Farming in Britain in Europe and America*, Westview press.

כמושכ מתקיים שוויון בין המשקים המשפחתיים כאשר למשאבים — וזאת הן בחלוקת השטח והן בזכויות על השימוש במים ובציוד חקלאי.⁴

המושכ משלב את הרעיון של שיתוף חברתי ועזרה הדדית עם צורת חיים אינדיווידואלית. המשק החקלאי הוא בדרך-כלל משק מעורב, מכיוון שיחידות המשק המשפחתיות קטנות יחסית.⁵

רעיון המושכ נולד על-ידי בני העלייה השנייה כתוצאה מהמאבק נגד העבודה הערבית הזולה ועקב הקשיים בהתבססות כלכלית של המשקים החקלאיים; ההנחה הייתה שבאמצעות התיישבות עצמית ניתן יהיה לקלוט מתיישבים רבים יותר ולבססם על עבודת האדמה.⁶

בשנת 1921 הוקם המושב הראשון, נהלל, ועד קום המדינה ב-1948 הוקמו 94 מושבים; תפרוטים עד קום המדינה גרמה לעיכוי צורת ה-"N" ההתיישבותי, ולא להרחבתו.⁷

ב-1972 הגיע מספר המושבים בארץ ל-353;⁸ במהלך שנות השבעים עד לתחילת שנות השמונים הוקמה קבוצה נוספת של מושבים וב-1983 הגיע מספרם ל-405 מושבים.⁹ אולם מאז הוקמו רק מעט מאוד מושבים חדשים, כשבשנת 1993 מספר המושבים לא עלה על 411 מושבים;¹⁰ כלומר, לא הוקמו כלל מושבים חדשים.

עקרונות המושב הונחו לראשונה בכינרת, בשנת תרע"ט. במהלך השנים נוספו עליהם עקרונות חדשים; העקרונות הם:

1. "עיסוק בחקלאות: המושב הוא קהילה שעיסוק חבריה ומקור פרנסתם מושבת על החקלאות.
2. משק משפחתי: המשפחה היא התא הבסיסי המנהל את היחידה המשקית ומעבד אותה.
3. אדמה לאומית: הקרקע שהועמדה לרשות המתיישבים על-ידי המוסדות הלאומיים (המתיישבים) נשארת בבעלות האומה והיא תנוצל על-ידי המתיישבים רק למטרות חקלאיות.
4. עבודה עצמית: עיבוד היחידה המשקית נעשה על-ידי המתיישב וכני משפחתו בלבד.
5. שיווק מאורגן: שיווק התוצרת של היחידות המשקיות נעשה אך ורק באמצעות האגודה המושבית.
6. עזרה וערבות הדדית: הערבות ההדדית, המעוגנת בהסכם פורמלי בין המתיישבים, היא הבסיס לליכוד החברתי ולאיתנות הפיננסית של המושב.
7. שוויוניות בחלוקת אמצעי הייצור: בנקודת הזינוק של המושב מחולקים אמצעי הייצור באורח שוויוני.
8. שלמות הנחלה: היחידה המשקית מהווה נחלה משפחתית שאינה ניתנת לחלוקה ועל כן יש בה מקום לבן ממשך אחד.

4 ארני, א', אלישע, א' (1986). ישראל — גיאוגרפיה של ארץ, תל-אביב: אחיאסף, עמ' 174.

5 קרמן, י' (1986). ארץ ישראל, תל-אביב: יבנה, עמ' 92.

6 אפרת, א' (1994). גיאוגרפיה כפרית של ישראל, תל-אביב: אחיאסף, עמ' 41.

7 אפרת, א' (1981). גיאוגרפיה ישובית של ישראל, תל-אביב: אחיאסף, עמ' 22.

8 שנתון סטטיסטי לישראל, (1995). מס' 46, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לוח 2.12, עמ' 68.

9 ראה שם.

10 ראה שם.

9. ניהול דמוקרטי: כל מוסדות האגודה המושבית נבחרים בפרקי זמן מוגדרים על-ידי כל חברי האגודה.

10. זהות בין האגודה המושבית לבין היחידה המוניציפלית: היחידה המוניציפלית של הכפר אינה נבדלת מן האגודה המושבית וזאת כדי לשמור על האופי הייחודי של הכפר המושבי. על כן, במושב יש מקום לתושבים שאינם חקלאים רק אם הם משרתים את היחידות החקלאיות כעובדי ציבור.¹¹

תמורות באידאולוגיה ובשימושי הקרקע במושב בשנים האחרונות

עקרונות המושב אשר הוצגו לעיל מבטאים בצורה ברורה והישירה ביותר את האידאולוגיה אשר הנחתה את רעיון המושב, ורוב העקרונות, כפי שכבר שהוזכר, הצליחו להחזיק מעמד במשך עשרות שנים. הרעיונות האידאולוגיים הכולטים ביותר הם: שאיפה לשוויוניות, עזרה הדדית, דמוקרטיה ועבודה עצמית, אשר תאמו מאוד הן את הרקע הסוציאליסטי של דור המייסדים והן את השאיפות והצרכים החברתיים-הכלכליים-הביטחוניים של התקופה. במאמר זה ייבחנו התמורות האינטנסיביות של השנים האחרונות ביחס לעקרונות, תוך התייחסות לשינוי האידאולוגי ולמשמעותו לגבי השינויים שחלו בשימושי הקרקע.

עיסוק בחקלאות

בשנת 1992 ישבו 500,900 נפש ככפרים על כל צורותיהם, כשרק 20% מהמועסקים שביניהם (שהם 39,600) עסקו בחקלאות; כלומר, הרוב הגדול של תושבי הכפרים לא עסק בחקלאות.¹² הצמצום בתעסוקה החקלאית אינו ייחודי לישראל; זוהי תופעה ידועה בעולם, אשר במקביל לה מתרחשת עלייה מתמדת בתפוקה החקלאית ליחידת שטח ובערך הייצור.¹³

בשנים האחרונות חל גידול מתמיד במספר הפעילויות התעסוקתיות שאינן חקלאיות ובהיקפן. גידול מואץ זה הוא פונקציה ישירה של ירידה ביכולתה של החקלאות לקיים את משק הבית הכפרי.¹⁴

מחקרו של גרוסמן העוסק בשנות השמונים¹⁵ מסווג את החדירה זו של עיסוקים לא-חקלאיים לכמה סוגים ורמות. ראשית, המחקר מצא כי בקרב דור ההמשך והמצטרפים למושבים, אחוז העוסקים בתעסוקה לא-חקלאית – בין אם באופן חלקי ובין אם באופן מלא – גבוה מזה

11 דן, י', רגן, ע' (1989). "משבר ערכים כמושב הותיק", אופקים בגיאוגרפיה, 27, עמ' 49-58.

12 עמירן, ד' (1994). "תמורות בכפר הישראלי לאור צמצום התעסוקה בחקלאות", אריאל, עמ' 88-95, 100-101.

13 שורש, ד' (1989). "מהותו של המשבר במושבי העוברים", אופקים בגיאוגרפיה, 27, עמ' 39-48.

14 גל, ר', סופר, מ' (1995). "השפעות סביבתיות של חדירה של עסקים לא חקלאיים למושבים". האגודה הגיאוגרפית הישראלית – הכנס השנתי תשנ"ה – תקצירי הרצאות, חיפה, החוג לגאוגרפיה אוניברסיטת חיפה.

15 גרוסמן, ד' (1993). "החדירה הלא חקלאית למושב בשנות השמונים – השפעות על השימוש בקרקע", קרקע, 37, עמ' 44-59.

שבקרב המושבניקים הוותיקים. שנית, גרוסמן מצא כי במושבים הקרובים יותר למטרופולין, חדרת העיסוקים הלא-חקלאיים נפוצה יותר. גרוסמן ממיין את החדירה של עיסוקים לא-חקלאיים למספר סוגים: עיסוקים לא-חקלאיים בעלי אופי כפרי (כגון משתלות ומחלבות); עיסוקים לא-חקלאיים בעלי אופי לא-כפרי (כגון תעשייה, מלאכה, תיירות, ענפי שירותים כמו פנסיון לכלבים, מסחר).¹⁶

במקרים רבים אין החדירות האלה מתוכננות, כשלעתים תשתיות המושב אינן מתאימות להן; במקרים רבים, לכן, הדבר גורר אחריו בעיות שונות של מטרדים סביבתיים או אחרים, ועל רקע זה נוצרים סכסוכים קשים בין חברי האגודה לבין עצמם או בינם לבין גורמים העוסקים באיכות הסביבה.¹⁷

במושבים במרכז הארץ, ובמיוחד באלה הנגישים לכבישים ראשיים, קיים לחץ כלכלי עצום בצד פיתוי כספי גבוה להסתבת מחסנים ומבנים חקלאיים לגורמים כלכליים, תעשייתיים ושיווקיים, בשל המחירים הגבוהים של השימוש בשטחים מסחריים בעיר.¹⁸

השינויים המבניים במושב נתמכים על-ידי שורה של החלטות שנתקבלו בתקופה האחרונה ברשות לתכנון במינהל מקרקעי ישראל. דו"ח ועדת קדמון, שאישרה ממשלת ישראל, עיקרו – מתן תעסקות לא-חקלאיות במושב. החלטה מס' 717 של מועצת מקרקעי ישראל מאפשרת יזמות לפיתוח עסקים ומקרקעין לעסקים לא-חקלאיים – כמו החלטה מס' 727, המחליפה את החלטה מס' 666; החלטה זו מאפשרת קבלת פיצויים על קרקע חקלאית על בסיס הערך העתידי של הקרקע, או, לחילופין, יזמות לפיתוח מקרקעין על חלק מן הקרקע.¹⁹

כהן (קדמון) מדגיש שני תחומים המחייבים טיפול יסודי וארוך טווח: (א) הכנת חוק אשר יסדיר ויקבע את הזכויות והחובות של החקלאי בישראל; (ב) שמירה על השטחים החקלאיים בישראל, מעבר למה שקיים כיום, על-ידי הכללתם במסגרת תכנית מיתאר ארצית סטטוטורית "שטחים פתוחים" בארץ ולמעשה הפיכת מעמד השטחים הראויים לעיבוד חקלאי לזהה לזה של שמורות טבע מוכרות.

במחקר ובסקר שערכו שרמן וקידר על "עסקים לא-חקלאיים במושבים" הם מצאו, כי תהליך גיוון העיסוקים של בעלי משקים חקלאיים במושבים נמצא בשלב מתקדם. הם מציינים כי כשני שלישים מבעלי המשקים במושבים אינם מוצאים תעסוקה ופרנסה מספקות במשק, אלא פונים לעיסוקים נוספים. במסגרת תהליך זה בולטת לאחרונה הקמתם של עסקים בתוך המשקים על-ידי בעלי הנחלות, וגם השכרתם של קרקע ומבנים לגורמי חוץ. "תיעוש המושב" בצורה זו הוא מעשה ידי חברי המושב, המנצלים באופן פרטי הזדמנויות כלכליות העומדות לרשותם. מיקום העסקים

16 ראה שם.

17 ראה שם וגם נאמן, א', סופר, מ' (1995). "תמורות במרחב הכפרי בשולי המטרופולין בהשפעת כביש חוצה ישראל", האגודה הגיאוגרפית הישראלית – הכנס השנתי תשנ"ה – תקצירי הרצאות, חיפה: החוג לגאוגרפיה אוניברסיטת חיפה.

18 גרוסמן, ד' (1993). ראה הערה 15 לעיל.

19 כהן (קדמון), מ' (1995). (גלילי, י' – מראיין), "שינויים מרחיקי לכת במגזר המושבי", השדה, ע"ה (י"א), עמ' 21-22.

בנחלות החקלאיות גורם לסיבוכים תכנוניים וחוקיים, שמכניסים את מגזר העסקים הלא-חקלאיים ל"מחותרת", בשל הפרות תקנוניות וחוקיות.²⁰

נמצא, כמ־כך, כי המוסדות הארציים (ובמיוחד משרד הפנים והמשרד לאיכות הסביבה) מביעים התנגדות עקרונית לפעילות של עסקים לא-חקלאיים בחלקות א' ובמרכז הכפר; הם דוגלים בהעברת הפעילות של עסקים קטנים לשולי הכפר, ומפעלים גדולים – בריחוק רב יותר. לעומת זאת, עמדת המושבים והמועצות האזוריות נוגדת את עמדת המוסדות הארציים; הם נוטים לתמוך בזכות החבר להתפרנס מעסק המוקם במשק. סמכויותיה של המועצה האזורית בתחום תכנון ורישוי עסקים הופכות יזמות אלה לאפשריות. שרמן וקידר ממליצים להקים גוף ממלכתי-ארצי אשר יספק את החסר בתחום הארגוני-המקצועי, של פיתוח עסקים לא-חקלאיים במושבים.²¹

שרמן, לקס וקידר טוענים כי מבחינה פוליטית או מקצועית לא ניתן להביא לסילוקם של כל, או אפילו של רוב, העסקים מחצרות המשקים באמצעות אכיפת החוקים הפורמליים, אם אכן יוקמו אזורי מלאכה ותעשייה במושבים. לפיכך הם ממליצים על שני עקרונות יסודיים: (1) קביעת תקנון לוויסות הפעילות העסקית הלא-חקלאית במשקים; (2) מעורבות והכוונה של מוסדות אזוריים וארציים בהתאמת מבנים בחצרות לשימוש לא-חקלאי ובהקמה והפעלה של אזורי מלאכה ביישובים.²²

גרוסמן טוען כי התכנון העתידי אינו יכול להתעלם עוד מהמגמות המתגבשות עתה במערכת המשתנה של הכפר הישראלי, ובתוכה "מושב העובדים" המהווה את עמוד התווך ולכן חייב להתאים עצמו למערכות הכלכליות והחברתיות המשתנות. המסגרות המוסדיות הנוקשות, שהיו מבוססות על מערכות חברתיות, כלכליות וערכיות, אשר שררו בדור הקודם ואף לפני שלושה דורות, לא הותאמו לתמורות שחלו במושב העובדים. הדינמיקה המבנית שינתה את שימושי הקרקע ואת ההרכב הדמוגרפי והתעסוקתי במושב, אך שינויים הדרגתיים אלה באו לביטוי לאחר זמן רב; רק לאחרונה, מתחיל להתבצע תהליך ההתאמה המוסדי, הנושא אופי של משבר ושל מהפך במקום אופי של תהליך התפתחותי טבעי.²³

משק משפחתי

השפעת החדירה הלא-חקלאית על השימוש בקרקע אינה אחידה. בחלק מהיישובים ניתן להצביע על קשר בין ה"חודרים" למושבים (אלה שהצטרפו למושב) לבין תהליכי אקסטנסיפיקציה, או לחילופין – הזנחה. ביטוי לכך הוא אימוצן של שיטות חקלאיות שאינן מחייבות הימצאות פעילה

20 שרמן, נ', קידר, פ', כהן (קדמון), מ' (1993). עסקים לא-חקלאיים במושבים, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח, עמ' 7-8.

21 ראה שם, עמ' 8.

22 שרמן, נ', לקס, י', קידר, פ' (1994). תשתיות לעסקים לא-חקלאיים במרחב המושבי, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח, עמ' 7.

23 גרוסמן, ד' (1993). ראה הערה 15 לעיל.

במשך רוב ימות השבוע. ישנם המזניחים את החלקות, אחרים מוסרים את השטח לשכנים או אפילו לחברות קבלניות. מצבים נוספים הם יצירת שותפויות עם קרובי משפחה או שכנים, העסקת קנהל ועובדים שכירים, מכירת היכול כדמאן (כשדה) או עיבוד בשבתות או בשעות הפנאי.²⁴

תהליכים אלה מלמדים על תופעה של יציאת המשק החקלאי מעבודה או מניהול בלעדי של המשפחה, באופן מלא או חלקי.

אדמה לאומית

קרקעות המושבים היו ונשארו אדמות מדינה (מינהל מקרעי ישראל); אך ההנחיה של "ניצול רק לחקלאות" כפי שהופיעה בעקרונות המושב, אינה עומדת במבחן המציאות: יש חדירה הולכת וגוברת של עיסוקים לא-חקלאיים, ושל ניצול קרקעות אלה לא לחקלאות. בנוסף לחדירת שימושי קרקע כלכליים של מסחר, תעשייה ותיירות, קיים לחץ גדול למגורים כפריים במושב שאין להם קשר לעיסוק בחקלאות; דבר זה מתבטא בהקמת בתים צמודי קרקע ללא משק חקלאי. ישנה מגמה (שהיא בעייתית מבחינה יישומית) לשנות את אופיים המוסדי של המושבים ליישובים קהילתיים.²⁵

מכל מקום נראה, שאי-אפשר למנוע את העובדה שבניית בתי מגורים כפריים במושב תבוא על חשבון שטחים חקלאיים.²⁶

הגורם העיקרי ללחץ לבנות על קרקע חקלאית הוא הגידול באוכלוסייה העירונית; ויותר מכך, הגידול המהיר של אוכלוסיית מחוזות תל-אביב והמרכז, המהווה כ-43.7% מכלל אוכלוסיית ישראל והמרוכזת בשטח קטן יחסית בלבן של מישור החוף.²⁷

כהן (קדמון) טוען כי בתהליכים החדשים יש סכנת "נדלניזציה" (נדל"ן), בעיקר במרכז הארץ; כלומר, גובר החשש כי קרקע חקלאית תהיה טרף לשימושים לא-חקלאיים שיפגעו בחקלאות כענף כלכלי ובאלה שמתפרנסים ממנו. כמרכזן מרחפת סכנה על ה"ריאות הירוקות", שנודעת להן חשיבות בשמירת צביון הנוף הפתוח והירוק; תרבות חקלאית היא חלק חשוב מנוף תרבותו ומהותו של העם. לדעת החוקר, יש לדאוג לכך שהחקלאות תהיה כלכלית ורווחית ותישען על יסודות כלכליים בריאים.²⁸

24 ראה שם.

25 ראה שם.

26 אפלבוים, ל', קידר, פ' (1992). הרחבת המושבים – מדיניות וביצוע, מחקר מעקב שלב א': 1990-1991, רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.

27 אפרת, א' (1993). ישראל – גיאוגרפיה בת-זמננו, תל-אביב: אחיאסף, עמ' 179.

28 כהן (קדמון), מ' (1995). (גלילי, י' – מראיין), "שינויים מרחיקי לכת במגזר המושבי", השדה, ע"ה (י"א), עמ' 21-22.

עבודה עצמית

החריגה מעקרון העבודה העצמית אינה תופעה חדשה; על-פי גרוסמן²⁹ יש לה סיבות כלכליות ישירות ואין היא נובעת מ"עצלנותם" של החקלאים. השכר הנמוך המקובל כיום בחקלאות משאיר את עבודות הפועלים בעיקר לערבים מהשטחים, ולכן אנו מוצאים את המגזר החקלאי נשען על עבודה שכירה של ערביי השטחים.³⁰ בשנים האחרונות גובר השימוש גם בפועלים זרים (כמו מתאילנד) ככוח עבודה בחקלאות.

שיווק מאורגן

גרוסמן³¹ טוען, כי רבים מהחקלאים שפעילים עדיין בחקלאות במושב מנצלים את הסחף שחל במערכת המושבית, עוקפים את האגודה, ומוכרים ישירות לצרכן – על-ידי שיווק ביצי משק, פירות, ירקות ועוד.

במקביל, בעקבות "חוק גל" להסדר חובות הקיבוצים והמושבים, המגמה הדומיננטית היום במושבים היא לשאוף לסיום הטיפול בחובות המשותפים, ולהביא לפירוק מוחלט של האגודה השיתופית; כלומר, להפסיק את השיווק המשותף וכן את שאר התפקידים המשותפים. כבר היום, במושבים רבים מאור, האגודה השיתופית פעילה באופן מצומצם.

עזרה וערכות הדדית

עיקרון העזרה והערכות ההדדית, אשר מטרתו הייתה ליצור מערכת של ביטחון ליחידות המשק הבודדות, ואשר נשען על אידאולוגיה סוציאליסטית של עזרה וערכות הכלל לפרט, נשמר אמנם שנים רבות; אך מאז שנות השבעים אנו עדים לתהליך, אשר תוצאותיו הפכו להיות קשות ועגומות מאוד במרבית המושבים: נוצרו מצבים של חוסר פרופורציונליות בגובה החובות של משפחות שונות במושב, ובמקרים רבים מספר מצומצם של משפחות צברו חובות אדירים שגרמו לתסכוכת כספית קשה ביותר לחברי המושב האחרים ולאגודה המושבית. המגמות של הסדרי חובות ופירוק האגודות מובילות במקביל, ולמעשה גם כתנאי לביטול עקרון הערכות ההדדית, אשר הפך, באופן פרדוקסלי, מקור לחוסר יציבות כלכלית. בפועל, כל יחידת משק אשר נשאת חקלאית תתפקד כיחידה כלכלית עצמאית, כאשר כל האחריות הכספית היא של בעליה. במושבים רבים נוהל זה כבר היה קיים עוד לפני כניסת ההסדרים החדשים.

מרגוליס טוענת כי רוב האנשים שואפים להשיג מטרות פרטיות; הם מסכימים להשתתף בארגון כל עוד השגת המטרה הכללית תואמת את מטרותם הפרטיות. במקרה של המושב, ארגון שקם על בסיס עקרונות מוגדרים, היא מצביעה על שתי בעיות: (א) אבדן רבות מן המטרות בדרך והפיכת

29 גרוסמן, ד' (1989). "גישה גיאוגרפית לחקר המשק המשפחתי", אופקים בגיאוגרפיה, 27, עמ' 23-7.

30 ראה שם.

31 ראה הערה 15 לעיל.

הארגון למטרה בפני עצמה; (ב) תהליך של התרחקות אינטרס הפרט מהאינטרס הכללי. בעיה נוספת שהיא מציינת היא העובדה כי כיום הסביבה כבר לא נותנת את הלגיטימציה לארגון המושב כפי שהיה בעבר, ולכן המושב לא מהווה עוד מקור משיכה לאוכלוסיות בעלות השכלה וברמות סוציו-אקונומיות גבוהות. המושב לא יוכל להצליח כל עוד לא יקבל תמיכה חיצונית ותמיכה פנימית מחבריו. תנאים אלה יוצרים מגבלות חמורות על האפשרות של המשך קיום העקרונות השיתופיים של המושב כפי שהדבר מופיע במתכונת הנוכחית.³²

שווינויות בחלוקת אמצעי הייצור

החלוקה של שטח יחידות המשק המקוריות לא נשתנתה, אמנם, באופן משמעותי (ובהתאם לכך גם הקצאת המים); ובמקרים של חלוקת השטח מחדש לצורך הוספת יחידות משק נוספות, נעשה הדבר (ככל האפשר) על בסיס של יחידות משק בגודל דומה. אבל עיקרון זה מאבד את משמעותו כיום, כאשר חלק גדול מיחידות המשק נוטשות, כאמור, את העיסוק החקלאי באופן חלקי או מלא, ובמיוחד כאשר שימושי קרקע לא-חקלאיים חודרים למושב ופוחתת החשיבות של התפוקה הכלכלית כפונקציה של גודל השטח והקצאת מים לחקלאות. לעומת זאת, העלייה בערך הקרקע עקב שינוי ייעודה, מקנה לגודל השטח משמעות כלכלית רבה מעצם העובדה שבמקרים של הפרדת קרקעות למגורים, למשל, יש לבעל המשק אופציה של מכירת חלק כזה או אחר של השטח, על-פי ערך של קרקע למגורים – שהוא גבוה בהרבה מערך אותו השטח למטרות חקלאות.

שלמות הנחלה

במציאות החדשה של המושבים כפי שתוארה, עיקרון זה מאבד את משמעותו, מכיוון שמצטמצם העיסוק בחקלאות, והנחלה הופכת לשכירה; גם ניתן לפצלה למספר יחידות מגורים ללא שטח של משק חקלאי, וכך שמורה אופציה להקצאת שטח מגורים, גם ללא משק – לבנים.

ניהול דמוקרטי

עיקרון הניהול הדמוקרטי נשמר אמנם גם כיום, אך עצם פעילות האגודה מצטמצמת או מתבטלת. למעשה, עם פירוק האגודות עובר התפקוד של מוסדות המושב לתחומים המוניציפליים-הקהילתיים של המקום.

32 מרגוליס, ח', אושרי, א', אפלכאום, ל' (1990). היש עתיד לשיתוף במושב?, יום עיון של החוג לקידום השיתוף והניהול העצמי בשיתוף בית ברל, תנועת המושבים והמרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, יד טבנקין, התנועה הקיבוצית המאוחדת, אפעל, עמ' 11.

זהות בין האגודה המושבית לבין היחידה המוניציפלית

עיקרון זה אשר היה חשוב בעבר, מאבד, כאמור, את משמעותו עקב התהליכים הכלכליים אשר תוארו. הצורך באגודה מצטמצם או מתבטל, אך הצורך בתפקוד של יחידה מוניציפלית נמשך או אף מתחזק, כאשר עיקר שיתוף הפעולה בין תושבי המושב הופך להיות מוניציפלי וקהילתי. האגודה השיתופית הוקמה למען החקלאים, בעוד שהמושב של היום כולל רבים שאינם עוסקים בחקלאות; כך גוברת חשיבות היחידה המוניציפלית המקומית לעומת הצטמצמות או ביטול חשיבותה של האגודה השיתופית.

לדעת אפלבאום לצורת האגודה השיתופית כפי שהיא אין עתיד, אלא בקבוצה קטנה מאוד של יישובים שבהם יתקיימו כל התנאים המאפשרים את אחדות המסגרת הזאת. הסיבה העיקרית לכך היא מבנית-עקרונית. האגודה השיתופית במושב מייצגת אחדות ארגונית של כל המסגרות הנכללות במושג "מושב", אבל מאחורי אחדות זו אין זהות בין כל המשתתפים; לא כל מי שחי במושב שייך לכל המסגרות.³³ אפלבאום טוענת כי יש, אולי, מקום לקיום מערכות שיתופיות כאלה או אחרות, על-מנת לעזור לאלו שעדיין עוסקים בחקלאות להתגבר על החסרונות של משקים קטנים, אך זו יכולה להיות מערכת תומכת מסוגים שונים, ולא דווקא אגודה שיתופית.³⁴

כהן (קדמון) רואה במה שהיה פעם "מושב" – יישוב אשר ייהפך ליישוב קהילתי גדול, כאשר חלק מחבריו עוסקים בחקלאות, ברמה עסקית ויזמית גבוהה מאוד, מתוך זיקה כלכלית-שיווקית: התפתחות יזמות כלכלית בתחומים שונים ומגוונים, כגון תירות כפרית, וכן פיתוח עסקים קטנים בתחום התעשייה הזעירה והשירותים. רוב תושבי הכפר ימצאו את פרנסתם בפריפריה הסמוכה, או באזורי תעסוקה שיתפתחו בסביבה, או ביישובים עירוניים סמוכים.³⁵

סיכום

ההשוואה בין עקרונות המושב כפי שהונחו בראשיתו, לבין המציאות המתגבשת מאז שנות השמונים ובעיקר בשנים האחרונות, מראה כי המושב התרחק מאוד מעקרונות היסוד האידאולוגיים שלו, כפי שבאו לביטוי בתפקודו הכלכלי-החברתי ובשימושי הקרקע שלו. תהליכים של נטישת העיסוק בחקלאות וחידרה של שימושי קרקע לא-חקלאיים, עבודה שכירה, שימושי קרקע למגורים ללא משק חקלאי, התפוררות העקרונות של ערכות הדדית, חברתית וכלכלית – כל אלה גרמו לביטול או לאבדן תוקפם של העקרונות האידאולוגיים הנוגעים לשוויון, לעזרה הדדית ולשיתוף בין חברי האגודה המושבית. התהליך המתגבר של שאיפה לפירוק האגודות המשותפות חושף את המושב ללחצים כלכליים מבחוץ, המעוניינים להסב שטחים חקלאיים לשימושי קרקע לא-חקלאיים.

33 אפלבאום, ראה הערה 32 לעיל, עמ' 18.

34 שם, עמ' 21.

35 ראה הערה 19 לעיל.

אם עד שנות השמונים הצליח המושב לשמור, במידה רבה, על צביונו המקורי ועל חלק מאידאולוגיית היסוד שלו, הרי שאין ספק כי בשנים האחרונות חלה התרחקות והתפוררות אינטנסיבית של עקרונות אלה, מגמה שרק תלך ותתחזק בהמשך; ביטוי ברור לכך נראה ויורגש עוד יותר בשינויים משמעותיים של שימושי הקרקע במושב.

נדמה כי המחקרים, הסקרים והגופים הממסדיים עוסקים במשבר המושבים בעיקר מתוך התייחסות להיבטים כלכליים ובמידה מסוימת גם להיבטים חברתיים, אך אינם מתייחסים במידה מספקת לשינויים הערכיים והאידאולוגיים המתחוללים כאן. האידאולוגיה והעקרונות כפי שנוסחו בראשית המאה אמנם אינם רלוונטיים יותר, ויהיה זה בלתי מציאותי לנסות בדרכים מלאכותיות לשמרם; אך יש לעסוק בשינויים אידאולוגיים מהותיים אלה ולהציע להם תחליפים המתאימים לרוח התקופה ולצרכיה. ייתכן שהמערכת הארגונית וגופים כמו תנועות ההתיישבות השונות הקשורות למושבים, צריכים לנסח להם מחדש עקרונות ומטרות. העיסוק בפתרונות לבעיות הכלכליות של חברי המושבים ופרנסתם, ובבעיות של עתודות הקרקע ושימושיה, צריך להיות מלווה בדיונים והחלטות ערכיות, ולא רק כלכליות, כדי שתהליך היציאה מן המשברים יהיה מוצלח ואמיתי. מערכות כלכליות הן דינמיות ומשתנות כל הזמן; מטרות ערכיות ואידאולוגיות, לעומת זאת, ניתן להגדיר ולפעול על-פיהן לתקופות ארוכות יותר, והן מעודדות יציבות וגיבוש חברתי רב יותר.